

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۵، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۱، صفحات ۱۷-۳۶

بررسی نتایج طرح‌های مرتع‌داری واگذارشده در استان لرستان

حمیدرضا کرمی و صمد رحیمی سوره*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۲/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۳/۲۸

چکیده

تغییر نگرش نسبت به نقش عامل انسانی، مشارکت و توانمندسازی او در راه نیل به توسعه پایدار به ارائه الگوهای جدید مدیریتی در بهره‌برداری از مراتع انجامید. هدف پژوهش حاضر بررسی طرح‌های مرتع‌داری واگذارشده در ۱۳۸۳ از جنبه‌های فنی و اجتماعی-اقتصادی، به روش پیمایشی است. نتایج نشان می‌دهد که روابطی با سطوح معنی‌داری متفاوت میان متغیر نوع منطقه (طرح‌های مرتع‌داری و مراتع شاهد) و سایر متغیرها وجود دارد؛ به‌طور کلی، نوع منطقه با سطح اطمینان ۹۹ درصد با میزان تولید علوفه، پوشش گیاهی، رعایت ظرفیت چرا، مشارکت، به‌کارگیری دانش بومی، و مشکلات تفاوت دارد. همچنین، نوع منطقه با رعایت سامان عرفی به میزان ۸۲ درصد، شیوه بهره‌برداری اصولی به میزان ۸۰ درصد، گرایش مرتع به میزان ۵۵ درصد، میزان سرمایه‌گذاری به میزان ۳۲ درصد، و وضعیت مرتع به میزان ۳۱ درصد، توافق و همبندی دارد. به عبارت دیگر، نتایج به‌دست آمده از مقایسه دو نظام مدیریت مراتع استان لرستان نشان می‌دهد که پیشرفت طرح‌های مرتع‌داری واگذارشده (در قالب نظام بهره‌برداری علمی) در امور بهره‌برداری، احیا و اصلاح مراتع به مراتب بیش از نظام مدیریت سنتی است.

کلیدواژه‌ها: مراتع / نظام‌های بهره‌برداری / لرستان (استان).

---

* به ترتیب، نویسنده مسئول و عضو هیئت علمی مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان لرستان (hamidkarami75@yahoo.com)؛ و استادیار اقتصاد منابع و عضو هیئت علمی مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.

مقدمه

موضوع مدیریت، حق مالکیت و بهره‌برداری از منابع طبیعی تجدیدشونده سابقه‌ای همپای زندگی اجتماعی بشر دارد. تحولات اجتماعی، جمعیتی، اقتصادی، فناورانه و سیاسی در طول تاریخ اشکالی از مدیریت را بر جوامع و منابع تحمیل کرده است، به گونه‌ای که با نظری اجمالی در سیر تحولی جوامع از شیوه‌های معیشت مبتنی بر شکار، دامداری، کشاورزی و صنعت، شاهد اشکال متنوع مدیریت و بهره‌برداری از منابع به‌صورت آزاد، گروهی، مشترک و مشاعی، خصوصی و دولتی هستیم. هر کدام از نظام‌های مدیریت و بهره‌برداری یاد شده در گذر زمان تجربه شده و در شرایط زمانی و مکانی متفاوت، نقاط قوت و ضعف آنها آشکار شده است. بهره‌برداری اشتراکی از منابع طبیعی، به علت انگیزه‌های آن برای فعالیت‌های آزاد، دوام نخواهد داشت. اما در صورتی که تضمین‌های لازم فراهم شوند، مدیریت اشتراکی می‌تواند از کارایی لازم برخوردار شود؛ بدین معنی که همگان از اصول مدیریت اشتراکی تبعیت کرده، در حفظ منابع کوشا باشند. از آنجا که دسترسی آزاد به منابع خطر نابودی آنها را به همراه دارد و مالکیت اشتراکی نیز احتمالاً منجر به شکست می‌شود، واگذاری به بخش خصوصی می‌تواند یکی از راه‌حل‌های مشکل بهره‌برداری غیرکارآمد از منابع باشد؛ و کنترل دولتی ممکن است به‌مثابه تنها راه چاره دیگر مطرح باشد (ترنر و همکاران، ۱۳۷۴: ۱۶۳-۱۸۴، ۴۲۴-۴۲۵).

در ایران، حذف مدیریت سنتی مراتع، تحولات اقتصادی-اجتماعی، افزایش جمعیت و نیازهای غذایی موجبات بهره‌برداری بی‌رویه از مراتع را فراهم آورده است. پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، به‌منظور برقراری نظم در مدیریت مراتع و بهره‌برداری از آن، نوعی مدیریت در قالب طرح‌های بزرگ مرتع‌داری از سوی دولت به مرحله اجرا درآمد که به دلیل نادیده انگاشتن مسائل اقتصادی-اجتماعی، قرین موفقیت نبود. پس از آن، به دلیل نقش ساکنان در عرصه‌ها، مشارکت اهالی در قالب طرح‌های مرتع‌داری کوچک مدون شد. طرح‌های اخیر نیز که سابقه‌ای چندساله در قبل از انقلاب اسلامی و پس از دوران پراشتهاب سال‌های اولیه انقلاب دارند، با وجود سعی در وابستگی

مرتع‌داران از طریق قرارداد سی‌ساله، به دلایل مختلف از جمله توجه بیشتر بهره‌برداران به دام تا مرتع، و وجود مراجع تصمیم‌گیری متعدد، نتوانست از تخریب مراتع بکاهد. در نهایت، پس از برنامه اول توسعه اقتصادی-اجتماعی و برقراری ثبات نسبی، واگذاری طرح‌های مرتع‌داری کوچک با هدف جلب مشارکت مردمی در حفظ، احیا و بهره‌برداری از عرصه‌های مرتعی با جدیتی بیش از گذشته و در سطح ملی به اجرا درآمد (معین‌الدین، ۱۳۷۲: ۳۰-۴۰).

پیشینه نظری

پس از تثبیت سیاست طرح‌های مرتع‌داری در قالب الگوی جدید مدیریت و بهره‌برداری از مراتع کشور، در راستای ارزیابی نتایج حاصل از تجربه نوین، تحقیقات و مطالعات گوناگون در قالب پژوهش‌های دانشگاهی و طرح‌های تحقیقاتی در یک دهه گذشته به انجام رسیده است. مطابق نتایج برخی از مطالعات و پژوهش‌های انجام شده در زمینه مقایسه شیوه‌های مختلف بهره‌برداری و مدیریت مراتع، نتایج پژوهش‌های انجام شده در استان اصفهان (میرزا علیان، ۱۳۸۲: ۳۰۹-۳۲۱)، سمنان (آذر نیوند و موسوی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۲۴۸-۲۵۳) و خراسان (ثنایی طرفه، ۱۳۸۳: ۱) نشان داده است که با به‌کار بردن مدیریت علمی (یعنی، اجرای طرح‌های مرتع‌داری و اعمال عملیات مربوط)، مراتع این استان‌ها از جنبه تولید، پوشش، گرایش، وضعیت، ظرفیت چرای، و بهره‌برداری اصولی و پایدار پیشرفت‌هایی چشمگیر داشته‌اند. علاوه بر این، طرح‌های مرتع‌داری از جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی نیز بارها مطالعه و بررسی شده‌اند که برآیند آنها عموماً مؤید نتایج مثبت اجرای این گونه طرح‌ها در مقایسه با روش‌های سنتی مدیریت و بهره‌برداری از مراتع است (عباسی، ۱۳۷۶: ۱۸-۲۳؛ رحیمی، ۱۳۷۹: ۵-۱۲؛ احمدی، ۱۳۷۳: ۸۳؛ طاهری، ۱۳۷۸: ۳؛ حسین‌پور، ۱۳۷۳: ۱۹۳؛ ازکیا، ۱۳۸۲: ۸۴-۸۵؛ انصاری و ثمری، ۱۳۸۲: ۷۰-۷۱؛ ارزانی و همکاران، ۱۳۸۳: ۵۶-۵۷؛ یوسفی و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۶۵؛ وثوقی، ۱۳۸۱: ۳۳-۳۴؛ عبدالله‌پور، ۱۳۸۲: ۸۶-۹۱).

هدف پژوهش حاضر بررسی و ارزیابی سیاست اجرایی واگذاری عرصه‌های مرتعی به بخش خصوصی (طرح‌های مرتع‌داری واگذارشده) و شناخت مسائل و مشکلات و ارائه راهکارهای مناسب است. بدین منظور، طرح‌های مرتع‌داری واگذارشده از لحاظ میزان مشارکت بخش غیردولتی، میزان تولید علوفه، پوشش گیاهی، گرایش مراتع، میزان سرمایه‌گذاری، بهره‌برداری اصولی، وضعیت مراتع، ظرفیت چرایی، حقوق عرفی، دانش بومی و مشکلات و تنگناها، با مراتع واگذارنشده (مراتع هم‌جوار) مقایسه شدند. بنابراین، اهداف پیش‌گفته در قالب فرضیاتی تدوین شده و با استفاده از طرح مقایسه گروه‌های ایستا- یعنی، با انجام مقایسه میان گروهی که در معرض متغیر مستقل قرار گرفته است (در اینجا، مراتع واگذارشده) و گروهی که متغیر مستقل بدان اعمال نمی‌شود (مراتع واگذارنشده) ارزیابی انجام شده است (دلاور، ۱۳۷۴: ۳۲۸).

مواد و روش‌ها

روش پژوهش حاضر «پیمایشی» است؛ با توجه به نبود آمار صحیح و روزآمد و نیز محدودیت‌های هزینه و زمان، از حدود ۶۲ طرح واگذارشده در نه شهرستان استان لرستان در ۱۳۸۳، ۳۲ فقره از آنها (که در حال اجرا بودند) به شیوه تصادفی و متناسب با تعداد طرح‌های هر شهرستان، تعداد بهره‌بردار، تعداد دام و مساحت مرتع انتخاب شدند؛ همچنین، به ازای هر طرح واگذارشده، یک مرتع واگذارنشده یا شاهد (یعنی، مراتع بلافصل در مجاورت طرح واگذارشده، به دلیل تشابه نسبی اوضاع طبیعی و همگنی اجتماعی بهره‌برداران آنها) برگزیده شده‌اند^(۱). به منظور گردآوری اطلاعات مورد نیاز، مجموعه‌ای از روش‌ها و فنون مختلف مانند روش میدانی به منظور بررسی‌های فنی مراتع، از کوادرات یا پلات‌های ۱×۱، قطع و توزین، ترازوی گرایش، و شمارش استفاده شده (مقدم، ۱۳۷۷: ۲۱۰-۲۱۲؛ مصداقی، ۱۳۷۲: ۱۱۱-۱۱۹) و برای جمع‌آوری اطلاعات اقتصادی- اجتماعی نیز از مصاحبه و پرسشنامه ساخت‌مند بهره‌گیری شده است. سپس، داده‌های به‌دست آمده در قالب برنامه نرم‌افزاری Excel و SPSS تجزیه

و تحلیل شدند. به منظور توصیف اطلاعات جمع‌آوری شده، از جداول توزیع فراوانی، درصدها، و آماره‌های مختلف همچون میانگین، میانه، نما، دامنه تغییرات، حداکثر و حداقل، و چارک‌ها بهره‌گیری شد. علاوه بر این، برای آزمون فرضیات، از آماره متناسب با سطح هر متغیر (اسمی، ترتیبی، و فاصله‌ای)، آماره‌های ناپارامتریک نظیر کی دو، کرامر، کندال و فی^(۲)، و آماره‌های پارامتریک نظیر تحلیل واریانس و دانکن^(۳) در سطوح معنی داری متفاوت استفاده شده است.

نتایج و بحث

نتایج بررسی حاضر نشان می‌دهند که از نظر وضعیت مرتع، طبق آزمون کی دو، به احتمال ۹۹ درصد، بین نوع مناطق (مراتع واگذار شده و مراتع شاهد) تفاوت وجود دارد. همچنین، طبق ضریب توافق کرامر، به احتمال ۹۹ درصد، بین این دو متغیر ۳۱ درصد توافق و همبندی وجود دارد؛ به عبارت دیگر، هر چه از مراتع شاهد به سوی مراتع واگذار شده سیر کنیم، وضعیت مرتع از حالت خیلی فقیر و فقیر به حالت متوسط، خوب و عالی تغییر و ارتقا می‌یابد. اینکه چرا این رابطه همبستگی و توافق بین دو متغیر ضعیف است، احتمالاً تا حدود زیادی به شباهت قسمتی از مراتع واگذار شده (یعنی، مراتع مورد بهره‌برداری بدون عملیات احیا و اصلاح) با مراتع شاهد مربوط می‌شود که از نظر وضعیت مراتع، کاملاً یکسان و شبیه یکدیگرند. نتیجه حاصل از آزمون فرضیه بالا را پژوهش‌های دیگر (حسین پور، ۱۳۷۳؛ ثنایی طرقله، ۱۳۸۳؛ احمدی، ۱۳۷۳؛ یوسفی و همکاران، ۱۳۸۰؛ ارزانی و همکاران، ۱۳۸۳؛ میرزاعلیان، ۱۳۸۰؛ آذر نیوند و موسوی نژاد، ۱۳۸۰) تأیید می‌کنند.

جدول ۱- توزیع فراوانی وضعیت مرتع بر حسب مناطق طرح و شاهد

وضعیت مرتع	منطقه ۱-۱		منطقه ۱-۲		منطقه ۱-۳		منطقه طرح		منطقه شاهد	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
خیلی فقیر	۰	۰	۴	۱۲/۵	۲	۶/۹	۲	۶/۳	۶	۱۸/۸
فقیر	۴	۱۳/۳	۱۱	۳۴/۴	۵	۱۷/۲	۸	۲۵	۹	۲۸/۱
متوسط	۶	۲۰	۱۴	۴۳/۸	۱۶	۵۵/۲	۱۸	۵۶/۲	۱۲	۳۷/۵
خوب	۱۷	۵۶/۷	۳	۹/۴	۵	۱۷/۲	۴	۱۲/۵	۵	۱۵/۶
عالی	۳	۱۰	۰	۰	۱	۳/۴	۰	۰	۰	۰
جمع	۳۰	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۲۹	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۳۲	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

بنابراین، نتیجه‌گیری می‌شود که وضعیت مراتع در منطقه شاهد که تحت مدیریت سستی و مورد بهره‌برداری به صورت مشاع است، به دلایل مختلف از جمله تعداد زیاد بهره‌بردار و دام‌مازاد، چرای بی‌رویه و غیراصولی، و تخریب خاک، پوشش گیاهی آن تغییر یافته و از شرایط حداکثری فاصله گرفته است. از این‌روست که مراتع شاهد از نظر وضعیت مرتع در مقوله فقیر و خیلی فقیر قرار گرفته‌اند، که بیانگر وضعیت بحرانی آنهاست. در مقابل، وضعیت مرتع در مراتع واگذار شده (البته به استثنای مراتع قسمت مورد بهره‌برداری بدون انجام عملیات احیا و اصلاح)، به دلایل مختلف به‌ویژه اعمال مدیریت صحیح، در مقوله متوسط رو به بالا (شرایط حداکثری) قرار دارند. همچنین، نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهند که واگذار شده و مراتع شاهد) از نظر گرایش مرتع طبق آزمون کی‌دو، به احتمال ۹۹ درصد، بین نوع مناطق (مرتع تفاوت وجود دارد. همچنین، طبق آزمون کرامر، به احتمال ۹۹ درصد، بین دو متغیر یاد شده حدود ۵۵ درصد توافق و همبستگی مشاهده می‌شود.

جدول ۲- توزیع فراوانی گرایش مرتع بر حسب مناطق طرح و شاهد

گرایش مرتع	منطقه ۱-۱		منطقه ۱-۲		منطقه ۱-۳		منطقه طرح		منطقه شاهد	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
منفی	۳	۱۰	۱۴	۴۳/۸	۷	۲۴/۱	۴	۱۲/۵	۲۶	۸۱/۳
ثابت	۱	۳/۳	۳	۹/۴	۲	۶/۹	۱۳	۴۰/۶	۱	۳/۱
مثبت	۲۶	۸۶/۷	۱۵	۴۶/۹	۲۰	۶۹	۱۵	۴۶/۹	۵	۱۵/۶
جمع	۳۰	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۲۹	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۳۲	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

به دیگر سخن، هر چه از مراتع شاهد به سوی مراتع واگذار شده ادامه مسیر دهیم، گرایش مرتع از وضعیت منفی و قهقرایی به وضعیت ثابت و شرایط حداکثری نزدیک شده، ارتقا می‌یابد. اینکه چرا بین دو متغیر یاد شده رابطه همبستگی و توافق متوسط ملاحظه می‌شود، ممکن است تا حدودی به وجود مقداری گرایش منفی در قسمت‌هایی از مراتع واگذار شده (به ویژه مراتع مورد بهره‌برداری بدون انجام عملیات احیا و اصلاح و تا حدودی نیز مراتع مورد بهره‌برداری همراه با عملیات احیا و اصلاح) برگردد؛ به عبارت دیگر، در مراتع شاهد، با توجه به علائمی که در گیاهان (ضعف قدرت گیاهی و تجدید حیات نباتات مرغوب، فراوانی لاشبرگ گیاهی) و خاک (وجود فرسایش زیاد، و نقاط عاری از پوشش گیاهی) ملاحظه می‌شود، گرایش مراتع برای حرکت رو به قهقراست. این امر می‌تواند به احتمال زیاد ناشی از تعداد زیاد بهره‌بردار و دام مازاد بر ظرفیت، و چرای مفرط و بی‌رویه باشد. در این حالت، گیاهان و درختان مرتعی، به دلیل فرسایش شدید خاک، قدرت بازسازی و زادآوری لازم را از دست می‌دهند و روند حرکت و گرایش آنها به سمت نابودی است. در مقابل، گرایش مرتع در مراتع واگذار شده (به استثنای مراتع مورد بهره‌برداری بدون انجام عملیات احیا و اصلاح) حالت تثبیت شده دارد و یا روند حرکتی در حال ارتقا است. نتایج حاصل از دیگر پژوهش‌ها (ارزانی و همکاران،

۱۳۸۳؛ میرزاعلیان، ۱۳۸۰؛ آذرنیوند و موسوی‌نژاد، ۱۳۸۰؛ حسین‌پور، ۱۳۷۳؛ ثنایی طریقه، ۱۳۸۳) نتیجه آزمون فرضیه پژوهش حاضر را تأیید می‌کنند.

نتایج بررسی حاضر، همچنین، بیانگر آن است که از نظر میزان تولید، طبق آزمون F، به احتمال ۹۹ درصد، بین نوع مناطق (مراتع واگذارشده و مراتع شاهد) تفاوت وجود دارد. طبق آزمون دانکن نیز مناطق مختلف با یکدیگر مقایسه شده است و نتایج آن نشان می‌دهد که با احتمال ۹۵ درصد، بین دو گروه مراتع مورد بهره‌برداری بدون انجام عملیات احیا و اصلاح و مراتع شاهد (به‌عنوان گروه اول) و مراتع مورد بهره‌برداری همراه با انجام عملیات احیا و اصلاح و مراتع منطقه قرق (به‌عنوان گروه دوم) تفاوت وجود دارد؛ به‌عبارت دیگر، میزان تولید مراتع در گروه دوم بیش از تولید گروه اول است. نتیجه آزمون فرضیه پژوهش حاضر را نتایج حاصل از پژوهش‌های دیگر (میرزاعلیان، ۱۳۸۰؛ آذرنیوند و موسوی‌نژاد، ۱۳۸۰؛ یوسفی و همکاران، ۱۳۸۰؛ ثنایی طریقه، ۱۳۸۳؛ طاهری، ۱۳۷۸؛ رحیمی، ۱۳۷۹) تأیید می‌کنند.

جدول ۳- آماره‌های تولید مرتع (گرم در متر مربع) بر حسب مناطق طرح و شاهد

تحلیل واریانس	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معنی‌داری
میانگین بین گروه‌ها	۱۰۰۵۲/۵۹۸	۳	۳۳۵۰/۸۶۳	۹/۰۳۶	۰/۰۰۰
میانگین درون گروه‌ها	۴۴۱۲۹/۴۷۶	۱۱۹	۳۷۰/۸۳۶		
جمع	۵۴۱۸۲/۰۶۵	۱۲۲			

آزمون دانکن

نوع منطقه	تعداد	سطح آلفا=۰/۰۵	
		۱	۲
بهره‌برداری بدون اصلاح	۳۲	۲۵/۹۷	
منطقه شاهد	۳۲	۲۶	
بهره‌برداری با اصلاح	۲۹		۳۸/۶۹
منطقه قرق	۳۰		۴۷/۳۰
سطح معنی‌داری		۰/۹۹۵	۰/۰۸۲

منبع: یافته‌های تحقیق

بنابراین، چنین نتیجه‌گیری می‌شود که در قسمت‌هایی از مراتع واگذارشده، به‌دلایل اعمال مدیریت علمی، بهره‌برداری اصولی، انجام سرمایه‌گذاری و انجام عملیات مکانیکی و بیولوژیکی (نظیر مراتع منطقه قرق و مراتع منطقه مورد بهره‌برداری توأم با عملیات احیا و اصلاح)، میزان تولید بیشتر است؛ در مقابل، در مراتعی که مدیریت صحیح بر آنها حاکم نیست، مورد بهره‌برداری بی‌رویه قرار می‌گیرند، و عملیاتی خاص خواه به‌صورت علمی و خواه حتی سستی در راستای احیا و اصلاح مراتع در آنها صورت نمی‌گیرد (نظیر مراتع شاهد، و حتی قسمت‌هایی از مراتع واگذارشده که هیچ‌گونه عملیات احیا و اصلاح در آنها انجام نشده و فشار دام بر آنها زیاد است)، میزان تولید نسبتاً کمتر است.

یکی دیگر از نتایج حاصل از بررسی حاضر آن است که از نظر پوشش گیاهی، طبق آزمون F، به احتمال ۹۹ درصد، بین نوع مناطق (مراتع واگذارشده و مراتع شاهد) تفاوت وجود دارد. همچنین، مطابق آزمون دانکن، مناطق مختلف با یکدیگر مقایسه شده‌اند و بر اساس نتایج آن، با احتمال ۹۵ درصد، بین دو گروه مراتع - یعنی، مراتع مورد بهره‌برداری بدون انجام عملیات احیا و اصلاح و مراتع شاهد (به‌عنوان مراتع گروه اول) و مراتع مورد بهره‌برداری توأم با انجام عملیات احیا و اصلاح و مراتع منطقه قرق (به‌عنوان مراتع گروه دوم) تفاوت وجود دارد؛ به‌عبارت دیگر، درصد پوشش گیاهی در مراتع گروه دوم بیش از درصد پوشش گیاهی در مراتع گروه اول است.

جدول ۴- آماره‌های پوشش مرتع (درصد پوشش)

آنالیز واریانس	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معنی داری
میانگین بین گروه‌ها	۸۸۵۹/۸۷۳	۳	۲۹۵۳/۲۹۱	۱۲/۷۲۱	۰/۰۰۰
میانگین درون گروه‌ها	۲۷۶۲۶/۶۲۷	۱۱۹	۲۳۲/۱۵۷		
جمع	۳۶۴۸۶/۵۰۰	۱۲۲			

آزمون دانکن

سطح آلفا=۰/۰۵		تعداد	نوع منطقه
۲	۱		
	۴۱/۵۸۷	۳۲	بهره‌برداری بدون اصلاح
	۴۱/۵۹۴	۳۲	منطقه شاهد
۵۵/۰۰۷		۲۹	بهره‌برداری با اصلاح
۶۱/۰۱۳		۳۰	منطقه قرق
۰/۱۲۵	۰/۹۹۹		سطح معناداری

منبع: یافته‌های تحقیق

بنابراین، نتیجه‌گیری می‌شود که در قسمت‌هایی از مراتع واگذار شده (مثل منطقه قرق)، به دلیل جلوگیری از چرای دام یا ممانعت از چرای بی‌رویه و مفرط دام و اعمال مدیریت صحیح و در نتیجه سرمایه‌گذاری و انجام عملیات احیا و اصلاح (نظیر آنچه در مراتع مورد بهره‌برداری همراه با انجام عملیات اعمال می‌شود)، کمیت و کیفیت پوشش گیاهی بیشتر و بهتر است. در مقابل، در مراتع شاهد و قسمتی از مراتع واگذار شده (به‌عنی مراتع مورد بهره‌برداری بدون انجام عملیات احیا و اصلاح)، تعداد دام‌ها بسیار و درصد پوشش گیاهی نسبتاً کمتر است. نتایج به‌دست آمده از تحقیقات دیگر (میرزاعلیان، ۱۳۸۰؛ آذرنبوند و موسوی‌نژاد، ۱۳۸۰؛ حسین‌پور، ۱۳۷۱) نیز نتیجه آزمون فرضیه تحقیق حاضر را تأیید می‌کنند.

جدول ۵- توزیع فراوانی رعایت ظرفیت چرای بر حسب مناطق طرح و شاهد

منطقه شاهد		منطقه طرح		رعایت ظرفیت چرای مرتع
درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۰	۰	۳۷/۵	۱۲	یک برابر
۱۲/۵	۴	۳۴/۴	۱۱	۱-۱/۵
۴۶/۹	۱۵	۱۲/۵	۴	۱/۵-۲
۲۵	۸	۶/۳	۲	۲-۲/۵
۱۵/۶	۵	۹/۴	۳	+۲/۵
۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۳۲	جمع

منبع: یافته‌های تحقیق

یافته‌های دیگر بررسی حاضر نشان می‌دهد که از نظر رعایت ظرفیت چرایایی، بین مراتع واگذار شده و مراتع شاهد تفاوت وجود دارد، به گونه‌ای که میانگین نسبت دام به مرتع در مراتع واگذار شده (۱/۴ برابر) کمتر از همین نسبت در مراتع شاهد (۲/۱ برابر) است. همچنین، مقدار T به دست آمده نشان‌دهنده آن است که میانگین ظرفیت چرایایی در دو منطقه یاد شده، با احتمال ۹۹ درصد، متفاوت است.

به نظر می‌رسد که تحولات اقتصادی-اجتماعی (افزایش قیمت کالاهای اساسی زندگی، گرانی علوفه و کاه و جو، نبود فرصت‌های شغلی دیگر، عدم پیگیری فعالیت‌های دیگر در کنار دامداری، افزایش انتظارات و پویایی نیازها)، و تغییرات طبیعی (خشکسالی یا ترسالی) می‌توانند حتی بر رفتار و انگیزه‌های بهره‌برداران مراتع واگذار شده و نیز در میزان و نوع بهره‌برداری آنها مؤثر واقع شوند، به گونه‌ای که حتی در میان این گروه نیز نسبت تعداد دام به مرتع تا حدودی رعایت نمی‌شود. ظاهراً، حس فردگرایی (خودخواهی)، عدم احساس مسئولیت، و رقابت در بهره‌برداری از مرتع میان بهره‌برداران مراتع شاهد به قدری زیاد است که تعداد دام‌های آنها نسبت به توان و ظرفیت مراتع به مراتب بیشتر و نزدیک به دو برابر است. نتیجه به دست آمده از آزمون فرضیه پژوهش حاضر را نتایج حاصل از تحقیقات پژوهشگران دیگر (ثنایی طبقه، ۱۳۸۳؛ میرزاعلیان، ۱۳۸۰؛ آذرنیوند و موسوی‌نژاد، ۱۳۸۰؛ احمدی، ۱۳۷۳) تأیید می‌کنند.

همچنین، نتایج به دست آمده بیانگر آن است که از نظر شیوه بهره‌برداری اصولی، مطابق آزمون کی دو، به احتمال ۹۹ درصد، بین نوع مناطق (مرتع واگذار شده و مراتع شاهد) تفاوت وجود دارد. همچنین، طبق آزمون‌های کرامر (به احتمال ۹۹ درصد) و کندال (به احتمال ۹۹ درصد)، بین دو متغیر یاد شده، به ترتیب، ۸۰ درصد و ۷۸ درصد توافق و همبندی وجود دارد؛ به عبارت دیگر، به احتمال حدود ۸۰ درصد، هر چه از جهت مراتع شاهد به سوی مراتع واگذار شده حرکت کنیم، شیوه بهره‌برداری از مراتع اصولی‌تر انجام می‌گیرد. نتایج بسیاری از مطالعات و تحقیقات انجام شده (ثنایی طبقه، ۱۳۸۳؛ میرزاعلیان، ۱۳۸۰؛ آذرنیوند و موسوی‌نژاد، ۱۳۸۰؛ احمدی، ۱۳۷۳؛ یوسفی و همکاران، ۱۳۸۰) فرضیه تحقیق حاضر را تأیید می‌کنند.

جدول ۶- توزیع فراوانی مراتع طرح‌های مرتع‌داری و شاهد بر حسب شیوه بهره‌برداری اصولی

جمع		منطقه طرح		منطقه شاهد		شیوه بهره‌برداری اصولی
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۶۰/۹	۳۹	۲۱/۹	۷	۱۰۰	۳۲	ضعیف و خیلی ضعیف
۱۴/۱	۹	۲۸/۱	۹	۰	۰	متوسط
۲۵	۱۶	۵۰	۱۶	۰	۰	خوب و نسبتاً خوب
۱۰۰	۶۴	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۳۲	جمع

منبع: یافته‌های تحقیق

البته اگر چه به دلایل مختلف، در مراتع شاهد، مراتع به صورت اصولی مورد بهره‌برداری بهینه قرار نمی‌گیرند، اما بیش از یک‌چهارم بهره‌برداران مراتع واگذار شده نیز رفتاری مشابه دارند. از این رو، هر چند، آزمون‌ها بیانگر رابطه معنی‌دار میان دو متغیرند، اما این رابطه کامل نیست. بنابراین، نتیجه‌گیری می‌شود که بهره‌برداری در مراتع واگذار شده، به دلایل مختلف (رعایت ظرفیت چرای، پراکنش چرا در سطح مرتع، اعمال نظام‌های چرای، گزینش دام‌ها و سایر مسائل مدیریتی) و نیز احساس مسئولیت ناشی از حس مالکیت و دیگر موارد، به شیوه علمی و اصولی انجام می‌گیرد. در مقابل، شیوه بهره‌برداری در مراتع شاهد، به دلایلی چون وجود دام مازاد بر ظرفیت، استفاده حداکثری از توان مرتع، و شیوه غیراصولی در بهره‌برداری از مراتع به تخریب مراتع، سخت شدن زمین، فرسایش خاک، از بین رفتن گونه‌های ارزشمند مرتعی، و عدم زادآوری گیاهان منتهی می‌شود. بنابراین، به دلیل شیوه بهره‌برداری نادرست، تولید، پوشش، وضعیت و گرایش مرتع به سمت قهقرا و نابودی سیر می‌کند.

نتایج حاصل از بررسی حاضر نشان می‌دهد که از نظر میزان سرمایه‌گذاری در مرتع، طبق آزمون کی‌دو، به احتمال ۹۹ درصد، بین مراتع واگذار شده و مراتع شاهد تفاوت وجود دارد. همچنین، مطابق آزمون ضریب فی، به احتمال ۹۹ درصد، بین این دو متغیر حدود ۳۲ درصد توافق و همبندی وجود دارد. نتایج برخی پژوهش‌های انجام شده (عبدالله‌پور، ۱۳۸۰؛ طاهری، ۱۳۷۸) نیز با نتیجه حاصل از آزمون فرضیه تحقیق حاضر همخوانی دارند.

جدول ۷- توزیع فراوانی مراتع واگذار شده و شاهد بر حسب سرمایه‌گذاری در مراتع

جمع		منطقه طرح		منطقه شاهد		سرمایه‌گذاری مردمی در مراتع
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۹۰/۷	۵۸	۸۱/۳	۲۶	۱۰۰	۳۲	عدم سرمایه‌گذاری
۹/۳	۶	۱۸/۷	۶	۰	۰	سرمایه‌گذاری شده
۱۰۰	۶۴	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۳۲	جمع

منبع: یافته‌های تحقیق

اما در تبیین نتیجه آزمون بالا، باید یادآور شد که هر چند، بین طرح‌های مرتع‌داری واگذار شده نسبت به مراتع شاهد از نظر میزان سرمایه‌گذاری انجام شده در مرتع تفاوت و در نتیجه رابطه وجود دارد، اما این همبستگی به قدری نیست که بتوان در این زمینه تمایزی قاطع میان آنها متصور شد، به گونه‌ای که عدم سرمایه‌گذاری مردمی در طرح‌ها (چه در تعداد و چه در میزان) به قدری ناچیز است که بیم آن می‌رود در صورت قطع کمک‌ها و یارانه‌های دولتی، از میزان توفیق آنها نیز کاسته شود. بنابراین، هر قدر احساس مالکیت با اولویت دادن به مالکیت انفرادی، تنسيق و واگذاری، بهره‌برداري‌های تعاونی (البته در همه موارد، به مقتضای شرایط اقتصادی و اجتماعی، و حتی فردی افراد) تقویت شود، می‌توان انتظار داشت که بهره‌برداران به تدریج امید و انتظارشان از دولت کمتر و نهایتاً قطع شده، خود به سرمایه‌گذاری در مراتع همت گمارند.

یافته‌های دیگر نشان می‌دهند که از نظر میانگین (تعداد موارد کاربرد دانش بومی) در دو منطقه، طبق آزمون T، به احتمال ۹۹ درصد، بین مراتع واگذار شده و مراتع شاهد تفاوت وجود دارد، به گونه‌ای که میانگین تعداد مواردی از دانش بومی که توسط بهره‌برداران در طرح‌های مرتع‌داری به کار گرفته شده‌اند، حدود سه مورد در هر طرح بوده، در حالی که این میانگین برای مراتع شاهد یک مورد است.

جدول ۸- توزیع فراوانی مراتع برحسب میزان (تعداد موارد) بهره‌گیری از دانش بومی در مراتع

میزان بهره‌گیری از دانش بومی	منطقه شاهد		منطقه طرح		جمع	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
عدم بهره‌گیری	۷	۲۱/۹	۰	۰	۷	۱۰/۹
یک مورد	۱۸	۵۶/۳	۵	۱۵/۶	۲۳	۳۵/۹
دو مورد	۷	۲۱/۹	۴	۱۲/۵	۱۱	۱۷/۲
سه مورد	۰	۰	۱۰	۳۱/۳	۱۰	۱۵/۶
چهار مورد	۰	۰	۱۳	۴۰/۶	۱۳	۲۰/۳
جمع	۳۲	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۶۴	۱۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

در گذر زمان، بهره‌برداران از عرصه‌های مرتعی تجربیاتی را اندوخته‌اند که به دلیل کارکرد مثبت برخی از این تجربیات در امور مختلف زندگی و معیشت، آنها را حفظ و به نسل‌های بعد انتقال می‌دهند. این دانش اندوخته، که به دانش بومی معروف است (عمادی و امیری اردکانی، ۱۳۸۳: ۱۲)، گاهی با دانش روز درهم آمیخته و تحت تأثیر آموزش‌های غیررسمی، همان‌طور که در طرح‌های مرتع‌داری واگذارشده اتفاق افتاده، توسط بهره‌برداران در بهره‌برداری از مرتع و مدیریت آن به خوبی به کار گرفته می‌شود؛ و گاهی نیز این دانش به دلایل مختلف از جمله ناآگاهی، حس خودخواهی و رقابت در بهره‌برداری، تحولات اقتصادی-اجتماعی، و یا تغییرات طبیعی، همچنان‌که در مراتع شاهد دیده شده، انگاشته و کمتر توسط بهره‌برداران به کار گرفته می‌شود.

دیگر نتایج بررسی حاضر نشان می‌دهد که از نظر میانگین موارد مشارکت بهره‌برداران در احیای مرتع، طبق آزمون T، به احتمال ۹۹ درصد، بین مراتع واگذارشده و مراتع شاهد تفاوت وجود دارد، به گونه‌ای که میانگین تعداد موارد مشارکت مردم در مراتع واگذارشده ۱/۵ مورد در هر طرح است، در حالی که در مراتع واگذارنشده، هیچ‌گونه مشارکتی در زمینه احیا و اصلاح مراتع مشاهده نشده است. برخی مطالعات و پژوهش‌های انجام‌شده (عبدالله‌پور، ۱۳۸۰؛ ثنایی طبقه، ۱۳۸۳) نیز نتیجه حاصل از آزمون تحقیق حاضر را تأیید می‌کنند.

جدول ۹- توزیع فراوانی مراتع طرح‌های مرتع‌داری و شاهد بر حسب میزان مشارکت

میزان مشارکت مردم در احیا و اصلاح مراتع	منطقه شاهد		منطقه طرح		جمع	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
عدم مشارکت	۳۲	۱۰۰	۰	۰	۳۲	۵۰
یک مورد	۰	۰	۱۶	۵۰	۱۶	۲۵
دو مورد	۰	۰	۱۶	۵۰	۱۶	۲۵
جمع	۳۲	۱۰۰	۳۲	۱۰۰	۶۴	۱۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

به دلایل مختلف، به طور سنتی، در جوامع کوچک و محلی، احساس مسئولیت در زمینه مسائل محیط زندگی و مشارکت در امور اجتماعی، دفاعی، و معیشتی (اعم از زراعت و دامداری) وجود داشته است. اینکه چرا بهره‌برداران عرصه‌های مرتعی، با وجود این پیشینه ارزشمند، در اصلاح و احیای مراتع کمتر مشارکت دارند، جای تأمل دارد. شاید بخشی از این عدم تمایل به شکاف تاریخی میان دولت و ملت برگردد. در حافظه تاریخی مردم این سرزمین، حاکمان عمدتاً از ملت یا "گرفته‌اند" (مواردی چون مالیات، سرباز، باج، و بیگاری) و یا "داده‌اند" (سرازیر شدن سیل نهاده‌ها و یارانه‌های دولتی در امور تولیدی و معیشتی مردم پس از انقلاب). این سابقه تاریخی و برنامه‌ریزی "از بالا به پایین" مبتنی بر آن، در کنار عدم تضمین مالکیت و عدم احساس مسئولیت در قبال منابع، و با وجود تحولات و نوسان‌های مداوم در زمینه‌های سیاسی (قانونگذاری)، اقتصادی (کاهش قدرت خرید) و اجتماعی (افزایش جمعیت)، ملغمه‌ای به وجود آورده است که بهره‌برداران به سختی به برنامه‌های "دولت‌ساخته" اعتماد می‌کنند و از این رو، به دلیل عدم تصور چشم‌انداز روشن، خود را به مخاطره نمی‌اندازند؛ بنابراین، یا صرفاً به بهره‌برداری غیرمسئولانه و خودخواهانه از مرتع دست می‌زنند و یا به صورت مؤثر "نخواستند" یا "نتوانستند" در فرایند مشارکت در امور مرتع مداخله کنند و از این رو، عمدتاً در به‌کار بردن نیروی بدنی مشارکت دارند تا صرف توان فکری و هزینه کردن سرمایه مالی خود.

یکی دیگر از یافته‌های بررسی حاضر نشان می‌دهد که از نظر میزان رعایت سامان عرفی در بهره‌برداری از مرتع، طبق آزمون کی دو، به احتمال ۹۹ درصد، بین مراتع واگذار شده و مراتع شاهد تفاوت وجود دارد. همچنین، مطابق آزمون‌های کرامر (به احتمال ۹۹ درصد) و

کندال (به احتمال ۹۹ درصد)، بین این دو متغیر حدود ۸۲ درصد توافق و همبندی وجود دارد؛ به عبارت دیگر، به احتمال حدود ۸۰ درصد، هر چه از مراتع شاهد به طرف مراتع واگذار شده سیر کنیم، میزان رعایت حقوق عرفی بهره‌برداران همجوار بیشتر می‌شود. رعایت حقوق فردی و اجتماعی دیگران امری است که دارای ریشه‌هایی قوی در فرهنگ ملی و دینی مردم ماست. اما گاهی زیاده‌خواهی‌ها و افزایش و پویایی نیازها و نیز در زمینه بهره‌برداری از مراتع، وجود دام‌مازاد بر ظرفیت تولیدی مراتع، در کنار ناکارآمدی دستگاه انتظامی و قضایی، موجب می‌شود که دامداران هنجارها را شکسته، به حقوق همسایگان خود تعدی و تعرض کنند. البته واضح است که اگر طرح‌های مرتع‌داری مبتنی بر واقعیات مرتع (تولید، ظرفیت، تعداد بهره‌بردار، دام و سایر شرایط طبیعی و خصوصیات اقتصادی - اجتماعی بهره‌برداران)، تهیه و اجرا شده، با مشارکت فعال بهره‌برداران در بهره‌برداری و اصلاح و احیا همراه شوند، طبعاً رعایت سامان عرفی و حقوق سنتی دیگران را می‌توان از آنها انتظار داشت.

سرانجام، نتایج بررسی حاضر نشان می‌دهد که طبق آزمون T، بین نوع منطقه (مرتع واگذار شده و مراتع شاهد)، با میانگین موارد مشکلات و تنگناهای مرتع‌داران، به احتمال ۹۹ درصد، تفاوت وجود دارد. هر چند، مقایسه میانگین دو گروه نشان می‌دهد که میزان مشکلات در مراتع شاهد نزدیک به دو برابر مراتع واگذار شده است، اما باید توجه داشت که علاوه بر تفاوت در کمیت مشکلات بین دو گروه، تمایزات و اختلافاتی نیز در نوع مسائل و تنگناهای آنها دیده می‌شود.

جدول ۱۰- توزیع فراوانی مراتع بر حسب میزان رعایت سامان عرفی در بهره‌برداری از مراتع

میزان رعایت سامان عرفی	منطقه شاهد		منطقه شاهد		جمع
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
رعایت نمی‌شود	۳۲	۱۸/۷	۶	۳۲	۵۰
تا حدودی	۰	۴۳/۸	۱۴	۰	۲۵
عدم رعایت سامان عرفی	۰	۳۷/۵	۱۲	۰	۲۵
جمع	۳۲	۱۰۰	۳۲	۶۴	۱۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

بنابراین، هر چند، ممکن است بهره‌برداران و دامداران در وجود مشکلات و تنگناها (نظیر اختلاف با دامداران مراتع مجاور و یا حتی میان بهره‌برداران یک طرح مرتع‌داری، ناامنی و سرقت، آتش‌سوزی، کشت مراتع توسط روستانشینان، عدم افراز و تنسيق مراتع، پوشش کم مرتع، تبدیل اراضی زراعی به مرتع، عدم وجود قرقبان و تأمین هزینه قرقبانی، تعداد دام و بهره‌بردار زیاد، خشکسالی، کمبود علوفه، کمبود جو و کاه، عدم اعتماد بهره‌برداران طرح نسبت به آینده آن، و عدم آگاهی)، دارای وجوه اشتراک باشند، اما در حالی که یک گروه در فکر تثبیت و تضمین حقوق خود از طریق اعمال نوعی مدیریت در قالب طرح‌های مرتع‌داری است، گروه دیگر علاوه بر اینکه هر مقدار و هر شیوه‌ای در بهره‌برداری از مراتع را حق خود می‌داند، مشکلات و تنگناهای مبتلابه (تعریف دام مازاد خود) را نیز با فشار و تعرض به مراتع همسایه حل می‌کند.

جدول ۱۱- توزیع فراوانی مراتع بر حسب میزان مشکلات اساسی و تنگناهای مرتع‌داران

جمع		منطقه طرح		منطقه شاهد		میزان (تعداد) مشکلات مرتع‌داران
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۶۷/۷	۲۱	۵۸/۱	۱۸	۹/۷	۳	یک مورد
۴۸/۴	۱۵	۲۹	۹	۱۹/۴	۶	دو مورد
۵۸/۱	۱۸	۱۲/۹	۴	۴۵/۲	۱۴	سه مورد
۲۵/۸	۸	۰	۰	۲۵/۸	۸	چهار مورد
۱۰۰	۶۲	۱۰۰	۳۱	۱۰۰	۳۱	جمع

منبع: یافته‌های پژوهش

خلاصه و پیشنهادها

به‌طور کلی، بین نوع منطقه (با سطح اطمینان ۹۹ درصد) و میزان تولید علوفه، پوشش گیاهی، رعایت ظرفیت چرای، مشارکت، به‌کارگیری دانش بومی، و مشکلات مرتع‌داران تفاوت وجود دارد. همچنین، نوع منطقه با رعایت سامان عرفی (به میزان حدود ۸۲ درصد)، شیوه بهره‌برداری اصولی (به میزان حدود ۸۰ درصد)، گرایش مرتع (به میزان حدود ۵۵ درصد)،

میزان سرمایه‌گذاری (به میزان حدود ۳۲ درصد) و وضعیت مرتع (به میزان حدود ۳۱ درصد) توافق و هم‌بستگی وجود دارد؛ به عبارت دیگر، نتایج حاصل از مقایسه دو نظام بهره‌برداری و مدیریت مراتع استان لرستان (از جنبه‌های مختلف فنی و اقتصادی-اجتماعی) نشان می‌دهد که طرح‌های مرتع‌داری واگذارشده (به‌عنوان نظام بهره‌برداری علمی)، نسبت به نظام مدیریت سنتی، به مراتب در بهره‌برداری، احیا و اصلاح مراتع پیشرفت بیشتری داشته‌اند. بر این مبنای پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- ممیزی روزآمد مراتع و شناسایی دامداران واقعی از سوداگران این عرصه‌ها؛
- تضمین حق مالکیت در بهره‌برداری از مراتع و اجازه خریدوفروش حق انتفاع آنها؛
- توانمندسازی بهره‌برداران از طریق اعطای تسهیلات کم‌بهره و دریافت اجاره‌بها از آنها؛
- نظارت مستمر بر فرایند اجرای طرح‌های واگذارشده از سوی ناظران مجرب؛
- معرفی فرصت‌های شغلی جدید در زمینه تولیدات دامی، اکوتوریسم و باغ‌داری؛ و
- توجه و به‌کارگیری دانش بومی بهره‌برداران، و مشارکت واقعی آنها در مدیریت مراتع.

یادداشت‌ها

- ۱- برای رعایت اختصار در متن جداول، «منطقه طرح» معرف مراتع واقع در طرح‌های مرتع‌داری است (که به سه قسمت منطقه قرق ۱-۱، مراتع احیا شده مورد بهره‌برداری ۲-۱، مراتع بدون عملیات احیا ولی در دست بهره‌برداری ۳-۱)، و «منطقه شاهد» معرف مناطق بدون اجرای طرح مرتع‌داری با نظام چرای آزاد است.
- ۲- آزمون‌های ناپارامتریک: Chi-square, Cramer's V, Kendall's tau, phi و.
- ۳- آزمون‌های پارامتریک: F test, T test, و Duncan.

منابع

- آذرنیوند، حسین و موسوی‌نژاد، علیرضا (۱۳۸۲)، «تأثیر اجرای طرح‌های مرتع‌داری بر تولید، گرایش و وضعیت مراتع». *مجموعه مقالات دومین همایش ملی مرتع و مرتع‌داری در ایران، ۱۶-۱۸ بهمن ماه ۱۳۸۰، کرج*. تهران: مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع.
- احمدی، حسن (۱۳۷۳)، «نگرشی نو بر چگونگی تهیه طرح‌های جامع مرتع‌داری در ایران». *مجموعه مقالات اولین سمینار ملی مرتع و مرتع‌داری در ایران ۲۵-۲۷ مرداد ۱۳۷*، اصفهان. اصفهان: سازمان جنگل‌ها و مراتع و دانشگاه صنعتی اصفهان.

ارزانی، حسین و همکاران (۱۳۸۳)، «کمینه مساحت مراتع مورد نیاز دامداران عشایری استان لرستان». *فصلنامه جنگل و مرتع*، تابستان ۸۳، شماره ۶۳، سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری تهران.

ازکیاء، مصطفی (۱۳۸۲)، «بررسی اقتصادی اجتماعی نظام‌های بهره‌برداری به‌صورت تعاونی‌ها، طرح‌های مرتع‌داری و بهره‌برداری سنتی در روستاهای آذربایجان شرقی و کردستان». *مجموعه مقالات دومین همایش ملی مرتع و مرتع‌داری در ایران، ۱۶-۱۸ بهمن ماه ۱۳۸۰*، کرج. تهران: مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع.

انصاری، ناصر و ثمری، احمد (۱۳۸۰)، *میزان مشارکت و شیوه بهره‌برداری از مراتع در منطقه داشلی برون گنبد تهران*: مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع. ترنر، آر. کی. و همکاران (۱۳۷۴)، *اقتصاد محیط زیست*. ترجمه سیاوش دهقانیان و همکاران. مشهد: دانشگاه فردوسی.

ثنایی طرقله، مجید (۱۳۸۳)، *ارزیابی اقتصادی-اجتماعی واگذاری مراتع در قالب طرح‌های مرتع‌داری در خراسان*. مشهد: مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی خراسان. حسین‌پور، رضا (۱۳۷۳)، «بررسی و مقایسه شیوه‌های بهره‌برداری از مراتع دو سوی رودخانه ارس». *مجموعه مقالات اولین سمینار ملی مرتع و مرتع‌داری در ایران، ۲۵-۲۷ مرداد ۱۳۷۳*، اصفهان. اصفهان: سازمان جنگل‌ها و مراتع و دانشگاه صنعتی اصفهان. دلاور، علی (۱۳۷۴)، *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*. تهران: رشد. رحیمی، هدایت‌الله (۱۳۷۹)، «تعیین کارآیی طرح‌های واگذاری مراتع و مقایسه آن با بهره‌برداری از مراتع به‌صورت مشترک». *مجموعه مقالات سومین کنفرانس اقتصاد کشاورزی ایران، ۲۹ بهمن لغایت ۱ اسفند ۱۳۷۹*، مشهد. تهران: مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی.

طاهری، علی (۱۳۷۸)، *تحلیل اقتصادی طرح‌های مرتع‌داری در استان مرکزی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرتع‌داری. تهران: دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تربیت مدرس. عباسی، قاسم (۱۳۷۶)، «طرح‌های مرتع‌داری در استان مرکزی، موانع و مشکلات و راه حل‌ها». *فصلنامه جنگل و مرتع*، شماره ۳۴، بهار ۱۳۷۶. تهران: سازمان جنگل‌ها و مراتع. عبدالله‌پور، مصطفی (۱۳۸۲)، «تعادل دام و مرتع». *مجموعه مقالات دومین همایش ملی مرتع و مرتع‌داری در ایران، ۱۶-۱۸ بهمن ماه ۱۳۸۰*، کرج. تهران: مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع.

عمادی، محمدحسین و امیری اردکانی، محمد (۱۳۸۳)، «تلفیق دانش بومی و دانش رسمی؛ ضرورت دستیابی به توسعه پایدار کشاورزی». در: محمدحسین عمادی و اسفندیار عباسی (گردآورندگان و نویسندگان) *دانش بومی و توسعه پایدار، چاره‌ها و چالش‌ها*. تهران: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.

مصادقی، منصور (۱۳۷۲)، *مرتفع‌داری در ایران*. تهران: بنیاد فرهنگی رضوی.

مقدم، محمدرضا (۱۳۷۷)، *مرتفع و مرتفع‌داری*. تهران: دانشگاه تهران.

معین‌الدین، حسن (۱۳۷۲)، «سیری اجمالی بر مدیریت مراتع کشور». *فصلنامه جنگل و مرتع*، شماره ۱۷، بهار ۱۳۷۲. تهران: سازمان جنگل‌ها و مراتع.

میرزاعلیان، نعمت‌الله (۱۳۸۲)، «انتخاب روش بهینه نظام بهره‌برداری در مراتع استان اصفهان». *مجموعه مقالات دومین همایش ملی مرتع و مرتفع‌داری در ایران، ۱۶-۱۸ بهمن‌ماه ۱۳۸۰*، کرج. تهران: مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع.

وثوقی، منصور (۱۳۸۱)، «تحلیل جامعه‌شناختی از مقایسه کارایی در سه نوع نظام بهره‌برداری از مراتع در استان آذربایجان شرقی». *نامه علوم اجتماعی*، دوره جدید، شماره ۲۰. تهران: دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

یوسفی، محمد و همکاران (۱۳۸۲)، «توسعه پایدار از طریق مقایسه مدیریت‌ها در زیرحوضه سنتی و کنترل‌شده در مراتع شمال خراسان». *مجموعه مقالات دومین همایش ملی مرتع و مرتفع‌داری در ایران، ۱۶-۱۸ بهمن‌ماه ۱۳۸۰*، کرج. تهران: مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع.